

В'ячеслав Брюховецький

ЗЕРОВ І ШЕВЧЕНКО

Розвіюється ще один міф про історико-літературні погляди Миколи Зерова. Довгі роки йому були несправедливо інкриміновані неповага й неувага до творчості Т. Г. Шевченка, нібито протиставлення великому поетові Пантелеймона Куліша з різким вивищенням останнього.

А проте це зовсім не так. Досить прочитати виданий на склографі в Києві 1928 року курс лекцій М. Зерова «Українське письменство ХІХ в.» (вийшов у Канаді 1977 р. під назвою «Лекції з історії української літератури»), читаний студентам Київського Інституту народної освіти, щоб побачити, як ставився літературознавець до творчості Шевченка. До речі, ще в 1921—24 рр. він кілька разів виступав у журналах «Голос друку», «Нова громада», «Україна» з приводу шевченкознавчих публікацій того часу. Очевидно невинновим є і той факт, що в перекладацькому доробку Зерова є україномовна інтерпретація віршів П. Бутурліна «Шевченкова могила», А. Сиви «Шевченкові» та Б. Залеського «Тарасова могила». В «Українському письменстві ХІХ в.» постаті геніального митця присвячено вісім лекцій, що за обсягом складають ледь менше п'ятої частини всього курсу. Автор детально (наскільки це дозволяла специфіка лекцій) й проникливо аналізує життєвий і творчий шлях Шевченка, еволюцію його художніх і політичних поглядів, а також боротьбу суспільно-естетичної думки з приводу його літературної спадщини. Останнє особливо цікавить Зерова, оскільки дозволяє простежити пульсацію естетичних орієнтувань в літературному процесі 60—80-х років ХІХ ст. Амплітуда їх виявилася вельми широкою:

«Народный человек» Костомарова у Максимовича став просто людиною «недостаточного образования», а Драгоманов відмовив йому навіть літературної школи і стилістичного такту. Костомаров схарактеризував його поезію як безпосереднє продовження народної творчості. Максимович закинув йому незнання народної пісні, що, мовляв, значно багатша ефонічно, ніж Шевченківська лірика. А Драгоманов прийшов до висновку, що характерні для Шевченка переходи із настрою в настрій, із ритму в ритм протирічать народному смакові і ніколи не здобудуть собі народного признання¹.

Пояснюючи подібні судження авторитетних культурних діячів спрощеністю однолінійного, а то й упередженого, з накинутими наперед схемами та невластивими вимогами, підходу до Шевченкової творчості, Зеров, водночас, далекий від українофільського культу «батька Тараса». Адже обидві ці протилежні позиції вели до одного висновку — про те, «що із Шевченка перш за все геніальний самородок, а форма його поезії дуже проста і про глибшу культуру слова не свідчить»².

Зеров переконливо демонструє хибність таких збіднених уявлень. Для нього Шевченко — митець високої соціальної напруги, якому під силу найвибагливіші форми поетичного вислову, — «капризною і тонкою простою його техніки» він постійно захоплюється. Дарма, що найскладніші поетичні думки можуть виражатися, приміром, хоча б і в зовні невивагдливому народному коломийковому розмірі, яким написано трохи більше половини Шевченкових віршів. Зеров сприймає поезію, прозу й драматургію Шевченка в органічній єдності форми й змісту: буяння громадянських пристрастей чи сплеск інтимних переживань сполучаються у нього з рідкісно глибинним чуттям доцільної питомості художньої

¹ Зеров М. Лекції з історії української літератури (1798—1870). — Торонто: Мозаїка, 1977. — С. 186—187.

² Там само. — С. 187.

структури. Йому підвладні артистично витончені в своїй природності строфічні побудови, а евфонія вислову (асонанси, алітерації, внутрішня рима, звукові повтори) творить чар гармонійно завершеного цілого.

Таким є реальне ставлення Зерова до творчості генія українського народу. Спеціально підкреслювати це доводиться через безпідставні твердження, які часом лунають і донині, мовби чільний «неокласик» жодної праці не присвятив Шевченкові, а лише вихваляв «європеїзм» П. Куліша.

Тут до місця згадати ще дві розвідки Зерова, присвячені саме різним аспектам шевченкознавства. У «Кобзарі» ленінградського видання 1934 р., перекладеному Ф. Сологубом, вміщено вступну статтю «“Кобзарь” Шевченко в русских переводах», підписану М. Новицьким. Відразу впадає в око, що це передмова витримана у не властивому Новицькому стилі. Проблема розглядається на ширшому, ніж завжди у цього дослідника, тлі і з більшим заглибленням у секрети власне перекладацької техніки. В усній традиції довгі роки побутувало твердження, що автором даної студії був Зеров, ім'я якого не могло вже з'явитися друком у тяжкому в його долі 1934 році — році вигнання з Київського університету. Як М. Петрушевський 1936 року взяв на себе сміливість підписати своїм ім'ям перекладеного Зеровим «Бориса Годунова», так, думається, вчинив і Новицький. Але і такий здогад, заснований на стильовому відчутті тексту, й ота «усна традиція» ще не давали достатніх підстав для безсумнівного визначення авторства. З упорядкуванням же архіву Зерова і зняттям заборони користуватися ним з'ясувалося, що існують матеріали, які переконливо доводять, що стаття «“Кобзарь” Шевченко в русских переводах» належить Зерову. Збереглися «Виписки до теми “Творчість Шевченка”» Зерова, що налічують 228 аркушів різного формату¹; аркуші 167—216

¹ Центр. держ. архів-музей літератури і мистецтва УРСР. — Ф. 28. — Оп. 1. — Од. зб. 116. Далі зазначаємо в тексті одиницю зберігання і аркуш.

це — «Шевченко. Переклади на російську мову». Всі основні порівняння перекладів різних авторів, що здійснені в згаданій передмові, зроблено рукою Зерова. Його тезисно стислі коментарі також збігаються із загальним спрямуванням аналізу, що його бачимо в передмові. До речі, ця праця ще раз підтверджує постійний потяг Зерова до соціального обґрунтування історико-культурних висновків, які його завжди приваблювали насамперед. Формулюючи мету розвідки, він окреслює своє завдання: «Хотя бы в кратком очерке рассмотрим как классовые установки переводчиков, так и те технические средства, к которым, в зависимости от своего понимания переводимого автора, они обращались»¹.

Загальна концепція самої творчості Шевченка в специфічному переломленні (через аналіз перекладів) цілком тотожна тій, що постає в «Лекціях з історії української літератури». З одного боку, Зеров викриває поверхове сприйняття поезії Шевченка, а з іншого — виступає проти безоглядно українофільських замилювань містифікованим образом поета. І це йому вдається показати, зокрема, на прикладі досить поверхових перекладів І. Белоусова, до мистецької вартості яких учений ставився дуже критично. У чернетках «Шевченко. Переклади на російську мову» читаємо (симптоматично тут і те, що ці записи ведено російською мовою): «Что плохо у Белоусова? Не выдержан ритм оригинала и штампованные фразы» (од. зб. 116, арк. 116). А ось як розгортається ця скупа нотатка в передмові: «Ни глубоких смысловых пауз в середине строки, ни эмоциональной насыщенности эпитетов... Упрощена фонетика стихотворения — рифмы и внутренние созвучия; не переданы метрические особенности...» (с. 50). Але як істинний діалектик і аналітик, Зеров побачив в цих перекладах історично детермінований рух суспільно-естетичної думки. За його слухним трактуванням, Бе-

¹ Див.: Шевченко Т. Кобзарь: Избр. произведения / В пер. Ф. Сологуба. — Ленинград, 1934. — С. 37. Далі зазначаємо в тексті сторінку.

лоусов розуміє Шевченка як «представителя крестьянской поэзии, не дифференцируя классово этого общего суммарного понятия» (с. 50) — порівняймо з «народным человеком» М. Костомарова. З іншого боку:

Поэзия Шевченко как выражение «национальной души», как отзвук старого Запорожья, наконец, как представительство «нужд и стремлений тёмной массы», как одно из «проявлений демократического освободительного движения» — все эти формулировки, не согласованные друг с другом, в конце концов тяготеют к схеме буржуазно-либеральной интерпретации поэта. Не случайно поэтому Белоусов по временам включался в украинский национал-демократический культ Шевченко с его демонстрационными панихидами и патриотическими концертами (с. 48).

Ось так сходяться воедино дві точки зору на творчість поета, що їх Зеров піддавав критичній інтерпретації уже в своїх «Лекціях...».

Аналізуючи працю М. Гербеля, М. Чмирьова, І. Белоусова, М. Славинського, А. Колтоновського, Зеров знову відстоює свій погляд на Шевченка як на митця колосальної й врівноваженої в своїй завершеності сили, чого не могли досягти ці перекладачі:

Не всегда они были расположены к высокой оценке поэтического хозяйства Шевченко: готовы были видеть в его «неточных» рифмах признак недостаточной выучки и, в сознании школьного своего превосходства, в своих переводах поправляли его, оставляя без внимания его зыблющиеся созвучия и гибкую игру интонаций; не замечали, как заметил хотя бы тонко использовавший поэта Э. Багрицкий, разнообразной тонизации его силлабических строк, его пауз и переносов. А если и чувствовали это, то по бедности версификационной техники не находили силы воссоздать «мелодику» оригинала (с. 57).

Так, автограф статті «Кобзарь» Шевченко в русських перекладах» не зберігся, і це можна цілком пояснити. Уявімо, як би почувався Новицький, коли б знав, що існує такий компрометуючий його матеріал. Він і так сильно ризикував. Сумнівів у авторстві цієї статті сьогодні не виникає, хоча деякі акценти, зокрема — жорсткуватого, кон'юктурно-політичного характеру, очевидно, були зроблені або ж Новицьким, або ж редактором у процесі підготовки рукопису до друку.

Свідченням всебічного інтересу Зерова до творчості й життєвого шляху автора «Кобзаря» є й не видрукувана свого часу його стаття «Шевченко і Аскоченський» [...] (од. зб. 43, арк. 1—21). Це — передмова до не здійсненого на початку 30-х років видання книжки В. Аскоченського «І мої спогади про Т. Г. Шевченка», переклад якої також належить Зерову; він зберігся в архіві, як і передмова і значна кількість (21 аркуш) виписок ученого на тему «Аскоченський у зв'язку з Шевченком» (од. зб. 116, арк. 43—63). Перш ніж вести мову про статтю «Шевченко і Аскоченський», слід відзначити, що Зерову ця робота була доручена не випадково. Він досконало знав тему. Так, саме до нього 26 березня 1930 р. звертається М. Могилянський від комісії для складання біографічного словника діячів України з проханням «ґрунтовно проредагувати (коли не наново написати) біографію Аскоченського»¹. Видання словника не вдалося здійснити, але стаття М. Зерова «Аскоченський» збереглася (од. зб. 116, арк. 27—42). У статті, що з нею нині має змогу ознайомитися читач, аналіз стосунків між геніальним поетом-революціонером і реакційним публіцистом, визнаним «шефом російського обскурантизму», проведено Зеровим тонко, навіть можна сказати граціозно. Змістовне розшарування психологічних нюансів у взаєминах Шевченка і Аскоченського дозволило Зерову не просто підтвердити загальновідомі факти їхньої приязні в київський докирило-мефодіївський пері-

¹ Відділ рукоп. ЦНБ ім. В. І. Вернадського АН УРСР. — Ф. XXXV. — № 541. — Арк. 1.

од, теплої зустрічі в Петербурзі року 1858 і повного розриву стосунків, коли з'ясувалися наміри Аскоченського видавати поганої слави «Домашню беседу». Дослідник оголює скрепи спочатку внутрішнього взаємопритягання, а згодом відцентрову соціальну силу, що розірвала дружні зв'язки героїв його статті.

Зеров не відкидає і не знецінює геть мемуарів Аскоченського, які, виявляється, можна освітити на правдивому тлі, проявивши в них важливі риси обох історичних діячів:

Детермінований соціальною суттю свого автора, образ Шевченка у Аскоченського показує нам, яким хотів бачити поета консервативний ідеологією, різночинний походженням інтелігент 50—60-х рр., і саме соціально своєю показовістю [...] «І мої спогади про Т. Г. Шевченка» повинні нашого читача зацікавити.

Проте з'ясувати реальне ставлення Зерова до творчості Шевченка неможливо поза порівнянням його із тим, як дослідник розумів роль і значення Куліша в розвитку української літератури, — надто багато тут нагромадилося вигадок і перекручень.

«Куліш — центральна задача у вивченні українського письменства 40—60-х рр.», — так розпочинає Зеров тридцять четверту лекцію свого курсу історії літератури XIX ст. Скільки разів згодом йому доведеться стикатися із жахливими інсинуаціями, від початку до краю просякнутими злобою і злісною вигадкою... Саме в той час, коли він навіть у Ленінграді не міг видрукувати під своїм прізвиськом розважливо-аналітичну статтю «“Кобзар” Шевченко в руских переводах», на сторінках київської «Пролетарської правди» його критиковано настільки ж нещадно, наскільки й безпідставно:

Буржуазні націоналісти намагалися Шевченка посадити поряд з Кулішем, намагалися довести, що обидва вони,

мовляв, «на один сніп жали», «про одну Україну дбали» і т. д., і т. ін. А потім вони (буржуазні націоналісти) зробили спробу «обійти» Шевченка, знецінити його історичну роль, зробили спробу поставити Куліша на місце Шевченка, зробити Куліша «піонером культури на Україні» (Зеров). Буржуазний націоналіст Хвильовий, топчучи в грязь Шевченка, твердив: «Ми, як і пролетаріат, ведемо свою родослівку від Куліша, від великого третього стану». «Куліш для нашої країни був прогресивною, червоною Європою». А Зеров у своїх лекціях, друкованих на склографі в 1928—1929 навчальному році, вторував: «Куліш — центральна задача у вивченні українського письменства 40—60-х рр.».

Буржуазний націоналіст Зеров, ведучи на протязі довгих років боротьбу проти української пролетарської літератури, намітив був шлях націоналістичній наволочі, шлях од «Куліша до Винниченка». Шевченка ж Зеров залишає в розряді культурних епігонів Куліша, цього дійсного «батька» українського фашизму¹.

Безглуздішої «критики» годі уявити. По-перше, Зеров не раз, зіставляючи ідеологічні позиції Шевченка і Куліша, виразно бачив відмінності в них. Одна лише деталь (а їх можна навести багато): у передмові Зерова «Поети пошевченківської пори» до однойменного, упорядкованого ним же збірника читаємо:

В українській літературі це мотив — прославлення сільської справжності життєвих обставин, життя, близького до природи — зустрічається в багатьох поетів. Шевченко зумів знайти в ньому зерно революційного захвату і проростив його, між іншим, в «Кавказі», в грандіозне протиставлення диких, але незіпсутих верховинців — та російської політичної системи часів Миколи I, з її цивілізованим фасадом та чорним двором внутрішнього гніту. У Куліша цей мотив переходить у широке романтичне милування диким

¹ Колесник П. Поет-революціонер // Пролетарська правда. — 1934. — 11 берез.

незайманим пейзажем. В його переробці Ол. Толстого «Ты знаешь край» читаємо:

Нещасний край! В йому куточки дикі
Людей благають: пощадіть, не псуйте:
Ідіть собі у городи великі
І там доми під небеса муруйте!
Мене ж пустим покиньте мурувати
І людям щирим очі дивувати¹.

В одній із своїх безжальних статей 1934 року П. Колесник перериває цитату перед словами «В його переробці Ол. Толстого...» і виставляє це спостереження як «вбивчий» аргумент для посилення висловленого політично-го звинувачення на адресу Зерова².

Ну, коли б ішлося про С. Єфремова, то хоч якийсь звульгаризований і спримітивізований відбиток його історико-літературної концепції ми дістали б. А Зеров?.. По-моєму, ми вже достатньо бачили на прикладах з його трактувань Шевченкової спадщини зовсім не таку картину, навіть приблизно не таку. Що ж стосується Куліша, то й тут уявлення антагоністів Зерова не мають жодних принципових підстав.

Чому ж Зеров вважає вивчення постаті Куліша за «центральне завдання» історико-літературних студій українського письменства 40—60-х років? Зовсім не тому, що протиставляє його Шевченкові. Йдеться саме про процес, а тут, безперечно, Куліш відігравав панівну в багатьох питаннях роль — і в позитивних, і в негативних моментах своєї діяльності. Адже він був причетний до всіх літературно-громадських заходів цього періоду. Пізніше його позиція так само визначала багато які істотні обставини літературної боротьби. Це й давало

¹ Поети шевченківської пори. — Х.; К., 1930. — С. XIV.

² Див.: Колесник П. Плач Ярославни або агонія буржуазно-націоналістичної Камени: (Літературно-політична позиція М. Зерова) // За марксо-ленінську критику. — 1934. — № 4.

підстави Драгоманову та його послідовникам вважати Куліша єдиним з українофілів, що здатен поставити українську справу з належною, європейського масштабу широтою — попри консерватизм його світогляду та химерність, непослідовність багатьох висловлювань. Проте, вважає Зеров, замість того, щоб шукати об'єктивних причин, що зумовлювали той чи той його крок, в полемічному запалі панував дух непримиренного противенства. Цей дух можна пояснити певними актуальними завданнями, що ставили перед собою антагоністи Куліша, але ніяк не годиться вважати за передумову безстороннього, по-справжньому історико-літературного підходу до його творчої спадщини.

В українському літературознавстві 20-х років почала утверджуватися тенденція протиставляти Куліша і Шевченка, вважаючи першого представником та прихильником українського панства (О. Дорошкевич). Потім це протиставлення химерним чином раптом буде приписане Зеров і вже, ясна річ, з іще химернішими вигадками, ніби він вивищував Куліша над Шевченком. Такого ніде Зеров не робив, це просто б суперечило його розумінню історико-літературного процесу. Дорошкевич однозначно зрікся усіх своїх концепцій. Не можна без болю читати, як машина сталінських репресій ламала людей.

Ще 15.XI.31 р. у газеті «Пролетарська правда» (№ 259) я вмістив велику самокритичну статтю «За більшовицьку самокритику», — писав Дорошкевич 1932 року в «Літературній газеті», — де рішуче засудив усі свої попередні праці як праці в основному буржуазні і шкідливі для пролетаріату. У журналі «Літархів» я виступив з розгорнутою критикою своєї книги «Етюди з шевченкознавства», а також у статті про націонал-фашистську концепцію С. Єфремова я вказав деякі риси нацдемівщини в моїх підручниках з історії літератури («Літархів», 1931, кн. IV—V)¹.

¹ Дорошкевич О. Лист до редакції // Літ. газ. — 1932. — 20 квіт.

Що ж — авторові цього листа на певний час було «великодушно» даровано ідеологічну індульгенцію. А на карб Зерову ставилися тим часом несусвітні вигадки, які він не міг публічно ні заперечити, ні спростувати... Сьогодні прийшов час дати об'єктивну оцінку внеску вченого в радянське шевченкознавство. Безперечно, цей внесок значний і плідний на вагомій ідеї та глибоке потрактування творчості й життєвої долі поета.